

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ
И.АРАБАЕВ АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ
Ж.БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ
КЫРГЫЗ БИЛИМ БЕРҮҮ АКАДЕМИЯСЫ**

Д 13.18.580 диссертациялык кеңеши

**Кол жазма укугунда
УДК: 81-13(575.2) (043.3)**

КУЛБАЧАЕВ ДАНИЯР КОЖОНАЛИЕВИЧ

**КЫРГЫЗ ТИЛИН ЖОГОРКУ ОКУУ ЖАЙЛАРЫНДА ЭКИНЧИ ТИЛ
КАТАРЫ ОКУТУУДА СТУДЕНТТЕРДИН ООЗЕКИ КЕБИН
ӨНҮКТҮРҮҮНҮН ЛИНГВИСТИКАЛЫК НЕГИЗДЕРИ**

**13.00.02 - окутуунун жана тарбиялоонун теориясы менен методикасы (кыргыз
тили)**

**Педагогика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу
үчүн жазылган диссертациянын**

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2018

Диссертациялык иш Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин филологиялык билим берүүнүн технологиялары кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчи: Чыманов Жеңишбек Арыпович педагогика илимдеринин доктору, профессор, Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин филологиялык билим берүүнүн технологиялары кафедрасынын профессору

Расмий оппоненттер: Мусаева Венера Инятовна педагогика илимдеринин доктору, ага илимий кызматкер, И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин педагогика институтунун башталгыч мектепте кыргыз жана орус тилдерин окутуунун технологиясы кафедрасынын профессорунун милдетин аткаруучу

Асанакунов Такабай Абдыбекович педагогика илимдеринин кандидаты

Республикалык педагогикалык кызматкерлерди даярдоо жана квалификациясын жогорулатуу институту, филологиялык билим берүү кафедрасынын башчысы

Жетектөөчү мекеме: Жалал-Абад мамлекеттик университетинин башталгыч билим берүүнүн теориясы жана методикасы кафедрасы.

Дареги: 715600, Кыргыз Республикасы, Жалал-Абад шаары, Эркиндик көчөсү, 57. Диссертациялык иш 2018-жылдын 30-ноябрында саат 13.00дө И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин, Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин жана Билим берүү академиясынын алдындагы педагогика илимдеринин доктору (кандидаты), психология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу боюнча уюштурулган Д 13.18.580 диссертациялык кеңешинин жыйынында корголот. Дареги: 720023, Бишкек шаары, 10-кичи район, Т. Саманчин көчөсү, 10а.

Диссертациялык иш менен И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин илимий китепканасынан таанышууга болот. Дареги: 720026, Бишкек шаары, Раззаков көчөсү, 51. <http://arabaev.kd/do.kd>.

Автореферат 2018-жылдын 30-октябрында таркатылды.

Диссертациялык кеңештин окумуштуу катчысы, педагогика илимдеринин кандидаты, доцент

Омурбаева Д.К.

ИЛИМИЙ ИЗИЛДӨӨНҮН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Изилдөөнүн актуалдуулугу. Кыргыз Республикасында 2014–2020- жылдары мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн жана тил саясатын өркүндөтүүнүн Улуттук программасы иштелип чыгып, анда белгиленген иш-аракеттер активдүү түрдө турмушка ашырыла баштады. Атап айтсак, 2015–жылдан бери программанын талаптарында көрсөтүлгөн тематикалык пландын негизинде ондогон эмгектер басылып чыкты. Алардын ичинде монографиялар, окуу китептери, окуу куралдары, методикалык колдонмолор, сөздүктөр, сабактардын иштелмелери ж.б. бар. Мындан улам 2015-жылдан тартып кыргыз тили эне тили, экинчи тил жана чет тили катары окутуп-үйрөтүүнүн, колдонуунун максаттуу жана пландуу жаңы доору башталды деп айтууга болот. Аталган программа кыргыз тилин окутуунун максаты менен милдетине, мазмуну менен натыйжаларына карата жаңы талаптарды, жаңы милдеттерди койду. Улуттук программа кыргыз тилин окутуу чөйрөсүнө карата конкреттүү түрдө: “кыргыз тилин эне тили катары, экинчи тили катары жана чет тили катары окутууга жаңы муундагы окуу-усулдук комплекстерин даярдоо жана басып чыгаруу”, - милдетин койду.

Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун методикасы боюнча К.Д.Добаев, Ү.Б. Култаева, К.А.Биялиев, С.Рысбаев, А.Акматова, Т.Асанкунов, М.Сыдыкбаева ж.б окумуштуу-педагогдордун эмгектери кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун бир катар теориялык жана практикалык маселелерин чечүүгө кызмат кылып келет. Айрыкча, профессор К.А. Биялиевдин кыргыз тилин жогорку окуу жайларында экинчи тил катары коммуникативдик негизде окутууга арналган эмгектери окутуучулардын керектүү китептерине айланды.

Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун теориялык жана практикалык маселелери соңку мезгилде билим берүүнүн жаңы парадигмасы болгон компетенттүүлүккө негиздеп окутуу багытында аныкталып, чечиле баштады. Окутуунун мазмунун компетенттүүлүккө негиздеп аныктоодо коммуникативдик компетенцияга артыкчылыктуу маани берилип, бул багыттагы илимий-методикалык изилдөө иштери жүргүзүүнүн актуалдуулугу айкындалды.

Тилди эне тили жана экинчи тил катары окутууда тил үйрөнүүчүлөрдүн оозеки сүйлөөсүн калыптандырып, өркүндөтүүнүн мааниси, методикасы тууралуу белгилүү окумуштуу педагогдор (Е.М. Верещагин, В.Г. Костомаров, А.А. Акишина, И.А. Зимняя, Е.А. Земская, Н.И. Формановская, Е.И. Пассов, В.И. Аннушкин ж.б.) атайын эмгектерин арнап келишкен. Кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда оозеки кепти өркүндөтүүгө белгилүү деңгээлде кайрылган кыргыз методисттери С.Давлетов, Ж.Дүйшеев, В.Мусаева, Г.Дюшеева, К.Биялиев, А.Акматова, Т.Асанкунов, С.Рысбаев, А.Исраилова, З.Сарылбекова жана башкалардын эмгектери жарык көргөн. Ал эмгектерде оозеки кепти өнүктүрүүнүн тигил же бул маселеси (кеп маданиятына, кеп этикетине ж.б.) иликтенип, жалпы эле оозеки сүйлөшүүнү өркүндөтүүнүн лингвистикалык негиздери аныкталган эмес. Бул изилдөө кыргыз тилин окутууда тил үйрөнүүчүнүн оозеки кебин белгиленген деңгээлдин талабына ылайык үйрөтүүнүн лингвистикалык негиздерин иштеп чыгууга арналгандыгы менен **актуалдуулукка** ээ.

Диссертациялык иштин темасы Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин филологиялык билим берүүнүн технологиялары кафедрасынын илимий-методикалык иштеринин тематикалык планы менен байланышкан.

Изилдөөнүн объектиси: ЖОЖдордо кыргыз тилин экинчи тил катары окутуу процесси.

Изилдөөнүн предмети: ЖОЖдордо кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда студенттердин оозеки кебин өркүндөтүүнүн лингвистикалык негиздери.

Изилдөөнүн максаты: кыргыз тилин жогорку окуу жайларында экинчи тил катары окутууда студенттердин оозеки кебин өнүктүрүүнүн лингвистикалык жана дидактикалык негиздерин иштеп чыгуу, эксперименттик текшерүүдөн өткөрүү жана колдонууга сунуш кылуу.

Изилдөөнүн милдеттери:

- оозеки кептин тил илиминде изилденишин окуп-үйрөнүү, жалпылаштыруу жана системалаштыруу;

- оозеки кепти натыйжалуу окутуп-үйрөтүүнүн педагогикалык шарттарын аныктоо;

- кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда студенттердин оозеки кебин өркүндөтүүгө өбөлгө болуучу окутуунун формалары, каражаттары жана ык-жолдорун иштеп чыгуу;

- алынган натыйжаларды эксперименттик сыноолордон өткөрүү, практикага сунуш кылуу.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы оозеки кептин лингвистикада изилдениши терең талданып, жалпылаштырылгандыгы, алардын окутуу-үйрөтүүгө керектүүлөрү иргелип алынгандыгы, кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда студенттердин оозеки сүйлөөсүн өркүндөтүүнүн лингводидактикалык негиздеринин иштелип чыккандыгы, экинчи тилди окутууга коюлуп жаткан азыркы талаптарын ишке ашыруунун педагогикалык шарттарынын иштелип чыгышы менен түшүндүрүлөт.

Изилдөөнүн практикалык мааниси изилдөөдөн алынган жыйынтыктар, конкреттүү сунуштар кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун жаңы концепциясын иштеп чыгууга, окуу программалары менен окуу китептеринин жаңы муунун түзүүгө, кыргыз тили сабагын инсанга жана коммуникацияга багыттап окутууга карата конкреттүү материалдарды, практикалык сунуштарды бере алгандыгы менен аныкталат.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

-оозеки кептин лингвистикалык негиздерин аныктоодо ал тилге мүнөздүү болгон экстралингвистикалык факторлорго таянуу зарыл. Б.а., улуттук маданият, каада-салт, дүйнө таанымы, кеп маданияты, кеп этикети саламдашууда, баарлашууда колдонулуп келген даяр айтымдарга өзгөчө көңүл буруу зарыл. Оозеки кепти окутуп-үйрөтүүдө анын кеп этикети менен болгон карым-катышына басым коюунун мааниси;

-оозеки кепти окутуунун натыйжалуу педагогикалык шарттары болуп студенттин Кыргызстандагы тил саясатын жакшы билиши, кыргыз тилин үйрөнүүгө болгон жеке кызыгуусунун болушу, окутуучунун окутууда интерактивдүү методдорду колдонуп, студенттерди оозеки сүйлөөлөрүн активдештирүүгө өбөлгө болгон окутуунун тегерек стол, диспут, ролдук оюндар, тексттер менен иштөө

сыяктуу формаларын колдонушу, окутуунун формалар менен каражаттарын студенттер менен биримдикте тандап алышы ж.б. саналат;

-студенттерин оозеки кебин өнүктүрүүнүн негизги каражаттары Г.Дюшееванын А.1., А2, В1 деңгээлдери боюнча иштеп чыккан “Кылым карыткан тил” аттуу китептерин, бир тилдүү эки тилдүү сөздүктөрдү, көркөм тексттерди, кино тасмаларды, турмуштук кептик кырдаалдарды карап, алар менен иштөөнүн ык-жолдору;

-студенттердин оозеки кебин өркүндөтүү боюнча илимий божомолдук туура экендигин далилдеген педагогикалык эксперименттин иштердин жыйынтыктары.

Изденүүчүнүн жекече салымы: изилдөө темага байланыштуу илимий-теориялык, илимий-методикалык эмгектер, нормативдик документтер ж.б. изденүүчү тарабынан өз алдынча талданып, жалпылаштырылды. Оозеки кепти окутуунун лингвистикалык жана дидактикалык негиздери жекече иштелип чыкты. Педагогикалык эксперименттик иш-аракеттердин планы, аларды өткөрүү иш-чаралары изденүүчүнүн өзү тарабынан жана анын көрсөтмөсү же катышуусу менен ишке ашырылды.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын тастыкталышы: изилдөөдөн алынган жыйынтыктар Ж.Баласагын атындагы КУУнун филологиялык билим берүүнүн технологиялары кафедрасынын жыйындарында, методикалык семинарларда талкууланды. Эл аралык жана республикалык илимий-практикалык конференцияларда баяндамалар окулду. Улуттук университеттин, К.Карасаев атындагы БГУнун факультеттеринде ачык сабактар уюштурулуп, алар талкууланды. Мезгилдүү басылмаларда, журналдарда жана жыйнактарда макалалар жарыяланды.

Изилдөөнүн эксперименталдык базасы катары Ж.Баласагын атындагы КУУнун, Х.Карасаев БГУнун, И.Арабаев атындагы КМУнун, С.Наматов атындагы НМУнун жана ОшМУнун окутуучулары менен 1-2-курстардын студенттери тартылды. Эксперименттик иштер өз ара байланышта болгон үч этапта жүргүзүлдү.

Изилдөөнүн биринчи этабы (2012-2014) - аныктоочу этабы болду. Мында кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун тарыхы талдоого алынып, азыркы абалы, ийгиликтери менен кемчиликтери аныкталды. Кыргыз тилин окутуунун теориядагы жана практикада иштелиши, көйгөйлүү маселелери аныкталды. Оозеки кеп, анын лингвистикалык өңүттөн изилдениши, практикадагы абалы, окутуп-үйрөтүүнүн педагогикалык шарттары, келечектүү багыттары аныкталды. Иштин максаты менен милдеттерине тактоолор киргизилди.

Изилдөөнүн экинчи этабы (2014-2015) - калыптандыруучу этап болду. Аталган этапта теориялык жыйынтыктар менен практикалык тажрыйбаларга таянуу менен студенттердин оозеки кебин калыптандырып, өстүрүүгө карата конкреттүү иш-аракеттер жүргүзүлдү. Студенттердин оозеки сүйлөөсүн өркүндөтүүгө өбөлгө болуучу шарттар такталды. Окутуунун алда канча алгылыктуу деп саналган формалары, каражаттары жана ык-жолдору конкреттүү сабактарда колдонулуп, алардын натыйжалары талдоого алынды, тиешелүү жыйынтыктар чыгарылды.

Изилдөөнүн үчүнчү этабы (2015-2017) - текшерүүчү этап болду. Мында эксперименттин 1-жана 2-этаптарынын жыйынтыктарына ылайык иштин мазмунуна толуктоолор киргизилди. Конкреттүү сабактардын үлгүлөрү иштелип чыгып,

практикада кеңири колдонулууга өттү. Корутунду толукталып, практикалык сунуштар иштелип чыкты.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын толук чагылдырылышы: диссертациялык изилдөөнүн негизги мазмуну он эки эмгекте чагылдырылды.

Диссертациянын структурасы жана көлөмү: диссертациялык иш киришүүдөн, үч главадан, жалпы корутундудан жана пайдаланылган адабияттардын тизмесинин (жалпы саны - 126) турат. Жалпы көлөмү - 152 бет.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө изилдөөгө алынган теманын актуалдуулугу, иштин максат-милдеттерин көрсөтүп, изилдөөнүн илимий жаңылыгы, практикалык мааниси, коргоого коюлуучу негизги жоболор тууралуу маалыматтар берилди.

Изилдөө ишине коюлган **биринчи милдет** диссертациянын “Оозеки кепти окутуунун жалпы теориялык маселелери” деп аталган биринчи главада ишке ашырылды. Оозеки кептин тил илиминде изилдениши, анын өзгөчөлүктөрү, оозеки кептин кеп этикети менен байланышы жана кыргыз тилиндеги оозеки кептин улуттук өзгөчөлүктөрүн ачып көрсөтүп, алынган жыйынтыктарды студенттердин кыргызча оозеки кебин өркүндөтүүнүн теориялык-лингвистикалык негиздерин аныктап, пайдаланууга сунуш кылууга аракеттер жасалды.

Орус тил илиминде оозеки сүйлөшүү кебин изилдөөгө ондогон окумуштуулар, атап айтсак: А.Б. Шапиро, Т.Г. Винокур, М.Л. Михлина, Б.А. Ларин, В.И. Собиникова, А.Н. Васильева, Е.А. Земская, М.В. Китайгородская, Н.Н. Розанова ж.б. активдүү катышып, сүйлөшүү кебинин лингвистикалык бир катар маселелерин ийгиликтүү чечилген.

Оозеки сүйлөшүү кебин илимий изилдөөгө алуу маселеси түрк тилдүү элдерде да каралып, бир нече эмгектер жазылып, диссертациялык иштер корголгон. Мисалы, азербайжан тили боюнча Ф.М. Агаева, өзбек тили боюнча Б.Уринбаев, М.Турсункулатов, татар тили боюнча В.С.Сафиуллина ж.б. эмгектери жарык көргөн. Кыргыз тилиндеги оозеки кепке байланыштуу С.Давлетов, Ж.Дюшеев, А.Садабаев, Т.Ахматов, Т.Асанакунов, Ч.Гапарова, Ү.Култаева, В.Мусаева, С.Рысбаев, Г.Дюшеева, К.Биялиев, Т.Маразыков, Д.Кадыралиева ж.б. эмгектери бар.

Кыргыз тилиндеги оозеки жана жазуу кебинин лингвистикалык табиятын ачып берүүгө, алардагы жалпылык менен айырмачылыктарды аныктоого алгачкы аракеттер А.Садабаевдин 1967-жылы жарык көргөн “Сөз маданиятын өстүрүү” деген чакан эмгегинде болгон.

Кыргыз тил илиминде оозеки сүйлөшүүгө өзүнчө кайрылган окумуштуу Т.С. Маразыков болду. Анын 2005-жылы жарык көргөн “Текст таануу жана анын айрым маселелери” деген эмгегинде оозеки кептин лингвистикалык табиятын ачып берүүгө аракеттер жасалган. Т.С.Маразыков изилдөө ишин сүйлөшүүнүн өзүнө түшүнүк, аныктамаларды берүүдөн баштайт: «Айтуучу менен угуучунун ортосунда кандайдыр бир информациянын алмашылышы сүйлөшүү деп аталат». Оозеки кепке мүнөздүү болгон белгилер катары Т.С.Маразыков төмөнкүлөрдү көрсөткөн: 1) белгилүү бир информацияны билдириши; 2) белгилүү бир максаттын көздөлүшү; 3) белгилүү бир темада болушу; 4) башка бирөөлөргө арналышы; 5) функционалдык стилдин бир түрүндө болушу; 6) белгилүү бир логикалык түзүлүштө болушу; 7)

белгилүү жагдай-шартка баш ийиши; 8) адабий тилдик нормаларга жооп бериши; 9) универсалдуулукка, ошол эле учурда жекече өзгөчөлүктөргө ээ болушу.

Кыргыз тил илиминде оозеки кепти атайын диссертациялык изилдөөнүн предмети кылып алган алгачкы иш Д.Кадыралиеванын “Шаардык кыргыздардын оозеки кебиндеги фонетикалык өзгөчөлүктөр” деп аталган кандидаттык диссертациясы болуп саналат. Бул иш 2002-жылы корголгон. Аталган иш кыргыз тил илиминде оозеки кепке арналгандыгы менен гана маанилүү болбостон, изилдөөнүн социалдык-лингвистикалык метод-ыктарын колдонгону менен да айырмаланып турат. Оозеки кеп кептин башка түрлөрүнөн төмөнкүдөй мүнөздүү белгилери менен айырмаланып турат: улуттук маданий өзгөчөлүктөрү жана ага байланыштуу даяр айтымдардын болушу, оозеки формада болушу, сүйлөшүүнүн эркин жана расмий эмес шартта өтүшү, табийгый болушу, кырдаалга байланыштуулугу, тилдик эмес каражаттардын колдонулушу, спонтандуу жана даярдыксыз жүрүшү, көбүнчө диалог формасында жүрүшү, угуучунун болушу, улуттун кеп маданиятынын, кеп этикетинин нормаларынын сакталышы ж.б.

Л.Г. Барлас жана А.Н. Васильева сүйлөшүү кебин функционалдык стилдин бир түрү катары караган. Чындыгында, оозеки кеп сүйлөшүү стили түшүнүгүнө караганда кеңири түшүнүк берет. Башкача айтканда, сүйлөшүү кеби – бул тилдик бирдиктердин тиешелүү жыйындысына жана алардын функцияланышынын тиешелүү мыйзам ченемине ээ болгон өзгөчө тилдик система.

Оозеки кеп экстралингвистикалык белгилери боюнча китептик кепке карама-каршы турат. Коммуникативдик актынын белгилеринин арасынан сүйлөшүү кебине мүнөздүү болгон детерминанттарды жана компоненттерди ажырата билүү керек. Сүйлөөчү оозеки кебинде колдонуу үчүн төмөнкү детерминанттардын болушу шарт: 1) кеп актысынын эркиндиги; 2) кеп актысынын даярдыксыздыгы; 3) сүйлөөчүлөрдүн кеп актысына тике катышуусу [Е.А. Земская].

Оозеки кептин экстралингвистикалык өзгөчөлүгү карама-каршы багытталган эки тенденцияны жаратат: тилдик бирдиктердин эркин түзүлүшүнө умтулуу (кептик чыгармачылык тенденциясы) жана шаблонго, даяр кептик формулаларды колдонууга умтулуу (кептик автоматизм тенденциясы). Бул айрыкча сөз жасоодо байкалат, алар морфологияда, синтаксисте, семантикада, фонетикада да ишке ашат. Аталган карама-каршы багытталган эки тенденция сүйлөөчү субъектинин кеп формасына карата болгон позициясынан ачык көрүнөт [Е.А. Земская, М.В. Китайгородская]. Оозеки кепте болгон мындай өзгөчөлүктөр оозеки кепти окутууда милдеттүү түрдө эске алынышы зарыл. Анткени оозеки кептин теориялык негиздери аны натыйжалуу окутуунун каражаты болуп саналат.

Кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда студенттердин кыргызча оозеки кебин өнүктүрүүдө өзгөчө көңүл буруп, окутуп-үйрөтүүдө ага маани берип, өздөштүрүлүүчү негизги маселе – бул оозеки кеп менен кеп этикетинин байланыш карым-катышы. Оозеки кеп милдеттүү түрдө жалпы жана улуттук мүнөзгө ээ болгон кеп этикетине байланыштуу окутулушу шарт.

Орус тилин окутуу методикасы илиминде «Речевой этикет» деп аталып, бул проблеманы изилдөөгө А.А. Акишина, Л.А. Введенская, В.Е. Гольдин, Е.А. Земская, В.Г. Костомаров, Т.А. Ладыженская, Н.И. Формановская ж.б. окумуштуулар, педагогдор кайрылып, бир катар маселелер чечилген. Орус тилиндеги сөздүктөрдө

“этикет” деген сөз француз тилинен келип: “Адамдарда мамиле кылуунун, жүрүш-туруштун, кайрылуу, саламдашуунун, сүйлөшүүнүн коомдук жерде өзүн алып жүрүнүн, кийим кийинүүнүн эрежелеринин жыйындысы” деген түшүнүктү билдирет (Словарь по этике. - М., 1989). Натыйжада, кеп этикети деген кеп маданияты, жүрүм-турум маданияты менен тыгыз байланышта калыптанган, аны сактоого коомдун бардык мүчөлөрү милдеттүү болгон даяр эрежелердин жыйындысы экендиги аныкталат. Мындан улам кеп этикетинин “коммуникативдик модель” деп аталган даяр формада колдонулган фразалар, кеп үлгүлөрү иштелип чыккан.

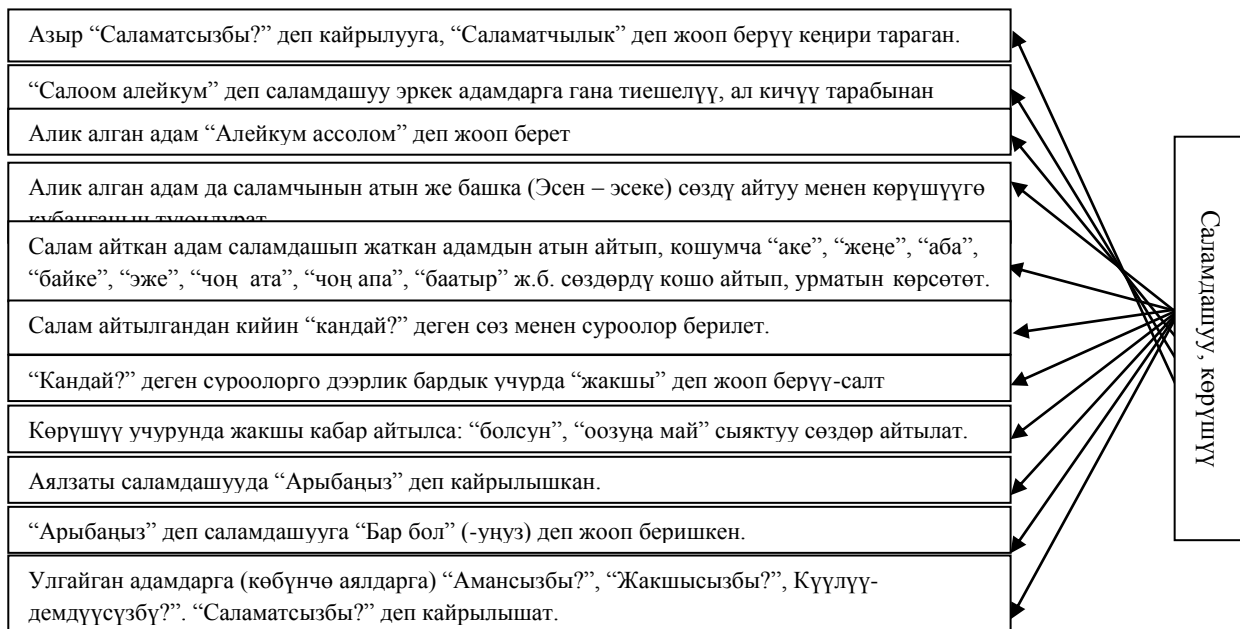
Кыргыз кеп этикетин окутуп-үйрөтүүгө профессор М.Х. Манликованын “Русский речевой этикет” (Бишкек, 2016) аттуу эмгегинде теориялык жана практикалык керектүү материалдарды берген. М.Х. Манликованын жалпы эле этикет социалдык суроо талаптарга ылайык адамдын жүрүш-турушун жөнгө салган коомдук эрежелердин жыйындысы, ал эми кеп этикети адамдардын кептик жүрүм-турумун жөнгө салган баарлашуунун улуттук спецификалык, туруктуу формулаларынын системасы экендигин көрсөтүп, студенттерге кеп этикетин үйрөтүүнү кайрылуу, таанышуу, саламдашуу-коштошуу, куттуктоо, өтүнүч-каалоо жана аралыкта сүйлөшүү, улуттук маданий өзгөчөлүктөрү, тилдик эмес каражаттар деп, блокторго бөлүп окутууну сунуш кылат.

Кыргыз этикетин изилдеген окумуштуулар Ш.Б.Акмолдоева менен Ж.К. Ниязова “Этикет кыргызов” деген эмгегинде (Б.: Илим, 2005) кыргыз этноэтикетиндеги калыптанган үч факторго – жаш куракка, жыныстык айырмага жана социалдык ал-абалга өзгөчө басым жасалганын, соңку мезгилдерде айылдык жана шаардык айырмачылыктарда өз таасирин тийгизгенин белгилешкен.

Кеп этикети оозеки сүйлөшүүнү жөнгө салуучу, аны уюштуруучу, андагы улуттук белги-өзгөчөлүктөрдү чагылдыруучу, сылыкты камсыз кылуучу, жалпы эле сүйлөшүү, баарлашуу, процессин натыйжалуу жүргүзүүнүн даяр формадагы күчтүү куралы болуп саналат. Студенттерди оозеки сүйлөшүүгө окутууда кыргызча кеп этикетинин негиздерин үйрөтүү тил үйрөтүү менен бирге эле кыргыз элинин маданиятын андап-билүүгө да өбөлгө түзүп, маданият таануучулук компетенциясы калыптандыруу функциясын да аткарат.

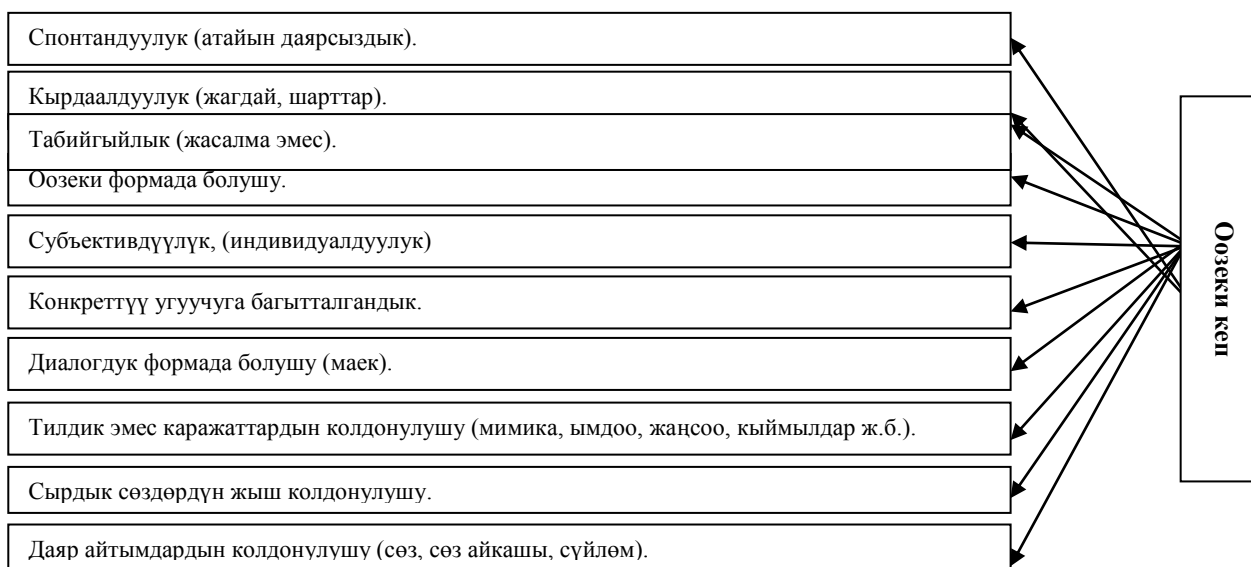
Студенттердин оозеки кебин өнүктүрүү процесси кыргызча кеп этикети менен тыгыз байланышта жана карым-катышта жүргүзүлүшү зарыл деп билебиз. Анткени жалпы эле кеп маданияты, анын ичинде кеп этикети улуттук маданияты, каада-салтты, дүйнө таанымын чагылдыруу менен бирге эле өлкө таянуунун, эл таануунун да мыкты каражаты, булагы болуп саналат. Кыргыз кеп этикетин окутуп-үйрөтүүдө студенттин өз улутунун кеп этикетиндеги өзгөчөлүктөрү менен салыштырып, аларды эске алып, аларга таянуу менен иш жүргүзүү да кызыктуу, натыйжалуу болот.

Ар бир элдин, улуттун көрүшүү, саламдашуу учурундагы айткан сөздөрү, кыймыл-аракеттеринде жогоркудай өзгөчөлүктөрү менен бирге эле айрым бир бардыгына тиешелүү болгон жалпы белгилер да бар. Алардын негизгилери катары мына буларды көрсөтүүгө болот; 1) жаш курагы боюнча: улууга кичүү салам айтат, 2) социалдык абалы боюнча: жетекчиге кызматкер салам айтат, 3) адеп, маданият боюнча: адептүү адам озунуп салам айтат.

Сүрөт 1.1. Саламдашуу, көрүшүү учурларындагы этикеттин эрежелери.

Кыргыз тилиндеги оозеки кепти окутууда ага мүнөздүү болгон өзгөчөлүктөргө көңүл буруп, алар боюнча маалыматтар берилиши шарт. Ал өзгөчөлүктөр 1.2 сүрөттө берилди.

Сүрөт 1.2. Оозеки кептин колдонулушунун өзгөчөлүктөрү.

Кыргыз тилинде адамдарга кайрылууда, суранып өтүнүүдө да башка тилдерден айырмачылыктар бар. Мисалы, орус тилинде “Иван Петрович” же “Нина Андреевна” деп кайрылуу салтка айланып, улуттук кайрылуу нормасы катары караса, кыргыз элинде адамдын атын айтып кайрылуу өтө чектелген. Орус тилинде бейтааныш адамдарга “мужчина” деп, ал эми аялзатына, “женщина” деп кайрылуу өөн учурабайт. Тескерисинче, кыргыз тилинде “эркек” же “аял” деп кайрылууга болбойт. Орус тилинде ата-энеге, чоң ата, чоң энеге ж.б. улуу адамдарга «сен» деп кайрылуу кеңири жайылып, ал жакындыкты, туугандыкты билдирип, эч кандай оройлукту билдирбесе, кыргыз тилинде ата-энеден тартып, тааныш, бейтааныш улуу адамдарга “сен” деп кайрылуу орой угулуп, тарбиясыздыкты, маданиятсыздыкты билдирет.

Изилдөө ишинин экинчи милдети катары оозеки кепти натыйжалуу окутуп-үйрөтүүнүн педагогикалык шарттарын аныктоо арналган. Бул милдет чечмелөөсү иштин “Оозеки кепти үйрөтүүнүн лингводидактикалык негиздери”, - деп аталган экинчи главанын биринчи параграфында ишке ашырылды.

Оозеки кеп лингвистикада “коммуникация”, педагогика жана психология илимдеринде “баарлашуу” (общение) деген термин түшүнүктөр менен берилип келет. Лингвистика илими: “Коммуникация - общение, обмен мыслями, сведениями, идеями и. т.д. - специфическая форма взаимодействия людей в процессе их познавательно-трудовой деятельности”, - [В.И.Маслова], деп түшүндүрсө, педагогика: “Педагогическое общение - профессиональное общение преподавателя с учащимися в целостном педагогическом процессе развивающихся в двух направлениях: организация отношений с учащимися и управление общением в детском коллективе”, - [Г.М.Коджаспирова] деген аныктама берет. Психология илими бул түшүндүрмөлөрдү тереңдетип: “Общение - это сложный и многогранный процесс, который может выступать в одно и то же время и как процессе взаимодействия индивидов, и как информационный процесс, и как отношение людей друг к другу, и как процесс взаимовлияние друг на друга, и как процесс сопереживания и взаимного понимания друг друга”, - [Е.П.Ильин], - деп, оозеки кепти, баарлашууну адамдардын ортосундагы байланыш-катыштын негизи катары караган. Оозеки кепти окутууда бул берилген аныктама–түшүндүрмөлөр көңүлгө алынышы зарыл.

Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун методикасы боюнча белгилүү методисттер К.Д. Добаев, С.К. Рысбаев, К.А. Биялиев, Ү.Б. Култаева ж.б. коммуникативдик багытта окутуунун өзгөчөлүктөрүнө кайрылышкан. Алардын эмгектерине, өз тажрыйбабызга таянуу менен оозеки кепти окутууну өркүндөтүүдө төмөнкүдөй педагогикалык шарттарынын болушу алгылыктуу деп эсептейбиз:

- экинчи тилди окутууда студенттердин ошол тилде оозеки сүйлөөсүнө артыкчылыктуу маани берүү;
- ролдук оюндарга, диспуттарга, жеке пикирин билдирүү аракеттерине басым коюу;
- текст менен иштөөгө, текстти талдоого жана текст түзүүгө өзгөчө маани берүү;
- сабак процессинде студенттердин тартынбай, эркин сүйлөөсүнө шарт түзүлүү, сүйлөөдөгү кемчиликтер оңдолот;
- сабактагы атайын түзүлгөн кырдаалдар, суроолор ж.б. студенттин турмушу жана келечекте ээ болуучу адистиги менен байланышта болушу;
- сабакта пикир алышуу кыргыз тилинде гана жүргүзүү ж.б.

Жогорку окуу жайларында адистерди даярдоо аталган тилди окутуунун жалпы компетенциялары менен бирге эле түйүндүү (ключевые) компетенцияларды да калыптандыруу талабы коюлат. Ошол эле учурда түйүндүү компетенцияларды калыптандырууда тилдик-предметтик компетенциялардын мааниси, ролу жогору бааланып, үйрөтүүнүн негизги катары каралат. Предметтик-тилдик жана түйүндүү компетенттүүлүктөрдүн өз ара байланышы, карым-катышы, эреже катары, төмөнкүдөй берилип жүрөт.

Предметтик	<ul style="list-style-type: none"> • Тилдик • Кептик • Маданият таануучулук
Каражаттар	<ul style="list-style-type: none"> • Интерактивдүү методдор • Актуалдуу тексттер • Турмуштук кырдаалдар • Маалыматтык
Түйүндүү	<ul style="list-style-type: none"> • Социалдык-коммуникативдик • Өзүн-өзү уюштуруу жана проблемаларды чече билүү

Сүрөт 2.1. Предметтик, тилдик жана түйүндүү компетенттүүлүктөрдүн байланышы

Сүрөттө көрүнүп тургандай, предметтик компетенттүүлүктөр-бир бүтүндүктүн (окутуунун мазмуну) ажырагыс бөлүктөрү. Демек аларды өз-өзүнчө бөлүп окутуу натыйжасыз болуп, компетенттүүлүктүн негиздерин калыптандыруу дээрлик мүмкүн эмес. Азыркы методика илиминде кеп ишмердүүлүгүнүн төрт түрү белгиленип, аларды калыптандырууда алынуучу натыйжалар болжолдонот.

Кептин формалары	Кептин түрлөрү	Кептик аракеттер жана натыйжалар
Оозеки кеп	Сүйлөө	Монолог, диалог (айтуу, жооп берүү, билдирүү) кайра айтып берүү
	Угуу	Оозеки кепти угуу, түшүнүү, ойлонуу, тыянак.
Жазуу кеп	Жазуу	Көчүрүп жазуу, жат жазуу, баяндама, дилбаян, эссе
	Окуу	Текстти окуп түшүнүү, ойлонуу, тыянак

Сүрөт 2.2. Кеп ишмердүүлүгү жана күтүлгөн натыйжалар

Көпчүлүк учурда студенттин оозеки сүйлөөсүн өнүктүрүүдө анын экинчи тарабына - угуучуга анча маани берилбей калат. Бул дидактикалык өңүттөн алып караганда туура эмес. Анткени оозеки кептин жазуу кебинен болгон негизги айырмачылыгы, сүйлөө процессинде сөзсүз угуучунун болушу талап кылынат. Сүйлөөчү өзү да сүйлөшүү процессинде айтуучу, ошол эле учурда угуучу катары да катышат. Ошондуктан студенттин оозеки сүйлөөсүн өнүктүрүүсү үчүн аны угуу, угуп, түшүнүү ишмердүүлүгүн жакшыртууга да көңүл буруу шарт. Угуу – бул кеп ишмердүүлүгүнүн бир түрү.

Илимий-методикалык эмгектерге, иш тажрыйбаларга таянуу менен сүйлөө жана угуу ишмердүүлүктөрүн калыптандырып-өнүктүрүү үчүн студент ээ болуучу билгичтиктерге белгилейбиз.

Оозеки сүйлөөчү	Кеп угуучу
Сүйлөөнүн (айтуунун) мотивин так аныктоо билгичтиги	Кепти кабыл алууга өзүн даярдоо билгичтиги
Сүйлөөнүн максатын аныктоо билгичтиги	Сүйлөөчүнүн айтуу максатын көрө билүү билгичтиги
Угуучунун мүмкүнчүлүктөрүн аныктай алуу билгичтиги	Айтылып жаткан бирдиктердин маанисин билүү, шайкештикти табуу билгичтиги
Угуучунун мүмкүнчүлүгүнө жараша сүйлөөгө даярдануу билгичтиги	Сүйлөөчүгө карата ыңгайлаша алуу билгичтиги
Оозеки сүйлөөнүн кептик схемасын түзө алуу билгичтиги	Тилдик каражаттарды оозеки угуп, талдай алуу билгичтиги
Оозеки билдирүү үчүн керектүү болгон сөздөрдү, образды, түшүнүктөрдү тандай алуу билгичтиги	Айтылган кептин негизги жана кошумча темаларды аныктай алуу билгичтиги
Керектүү тилдик материалдарды тандай алуу билгичтиги	Айтуучунун коммуникативдик максатын таба билүү билгичтиги
Сүйлөй алуу, айта алуу билгичтиги	Адекваттуу жооп берүүгө даярдана алуу билгичтиги

Сүрөт 2.3. Сүйлөө жана угуу ишмердүүлүгүндө студент ээ болуучу билгичтиктер

Студенттердин оозеки кебин өстүрүүдө монолог, диалогдон өзүнчө болуп үйрөтүү дидактикалык жактан алгылыктуу эмес. Студент кыргызча монолог менен диалогду бирдей өздөштүрүп, ал боюнча белгилүү көндүмдөрдө ээ болушу керек.

Студенттердин кыргыз тилиндеги оозеки кептерин калыптандырып, өркүндөтүүгө төмөнкүдөй психологиялык–педагогикалык жагдай шарттардын түзүлүшү өзгөчө мааниге ээ болот.

Биринчи, сабакта жагымдуу жагдай, шарт түзүү. Мында студент менен окутуучунун өз ара мамилеси, окуу процессинде өз ара түшүнүшү, сыйлоо жана мажбурлоосуз, эркин болуу, оозеки сүйлөөгө зарыл болгон мотивдердин жаралышы зарыл.

Экинчи, сүйлөөнүн кызыктуу темасын жана туура багыты тандап алуу. Сабактагы сүйлөшүү темасы абстракттуу, белгисиз, түшүнүксүз болбой, күндөлүк турмуш, жашоо-тиричилик, студенттин болочок кесиби, кызыгуусу, суроо-талаптар менен шайкеш келүүсү шарт.

Үчүнчү, оозеки сүйлөшүүнүн эмоционалдуулугун камсыз кылуу. Эгерде окутуучу сүйлөшүүгө кызыктуу тема таап, ага карата студенттердин кызыгуусун камсыз кыла алса, андай сүйлөшүүгө эмоционалдуулукту да бериши керек. Орундуу юмор, тамаша, күлкү, комплимент, мактоо, таң калуу, кубануу сыяктуу эмоциялык каражаттарды колдонуунун мааниси чоң.

Төртүнчү, сүйлөшүүнүн реалдуу кырдаалын түзүп, аны пайдалана билүү. Студент башынан өткөргөн окуя, ал туш болгон проблема, анын суроо-талаптары да сүйлөшүүнүн темасы болуп, кызыктуу кырдаалды түзө алат.

Изилдөөнүн үчүнчү милдети студенттердин оозеки кебин өнүктүрүүнүн алгылыктуу жана натыйжалуу формаларын, каражаттарын жана ык-жолдорун аныктоого байланыштуу болду. Бул милдет иштин 2-главасында өз-өзүнчө параграфтарда аткарылды. Кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда студенттердин оозеки кебин өркүндөтүүнүн негизги формасы катары кадимки практикалык сабакты эсептейбиз.

Е.И. Пассов менен Н.Е. Кузовлева чет тилдерин окутуунун төрт аспектинин (төрт потенциалдык мүмкүнчүлүгүн) аныктап, алардын ар биринин мазмунун ачып көрсөтүшкөн. Сабакта бул сунушту колдонууну алгылыктуу деп эсептейбиз.

Таанып-билүү аспектиси	Өнүктүрүүчү аспектиси	Тарбиялоочу аспектиси	Үйрөтүүчү аспектиси
Элдин маданиятын жана анын ажырагыс бөлүмү катары тилин өзүнүн улуттук маданияты менен карым-катышта таанып билүү.	Кеп ишмердүүлүгүн баарлаша билүү, окуу жана башка ишмердүүлүктөрдү жүргүзүүдөгү жөндөмдүүлүгүн өнүктүрүү	Адамдын адеп-ахлактык сапатын, маданиятын, интернационалисттик, гумандуулук, атуулдук, этикалык маданияты ж.б. калыптандыруу	Сүйлөө, угуу, окуу, жазуу билгичтиктерине ээ болуу, аларды баарлашуунун каражаты катары колдоно билүү

Сүрөт 2.4. Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун аспектилери

Кыргыз тилиндеги оозеки кепти үйрөтүүдө аталган аспектилер окутуунун төрт максаты катары каралып, алар билим берүүдө өз ара карым-катышта жана биримдикте окутулушу талапка ылайык.

Практикалык сабактарда студенттердин кыргыз тилиндеги оозеки кебин өркүндөтүүгө өбөлгө, шарт түзүү үчүн сабактын дидактикалык мазмунун төмөнкүдөй нукта жүргүзүү талап кылынат: инсанга багыттап окутулушу; компетенттүүлүккө негизделип окутулушу; окутуунун негизин коммуникативдүүлүктүн түзүшү; студенттердин сабакта оозеки сүйлөшүүсүнө көңүл бурулуп, убакыттын көбү ушу максатка бөлүнүшү; кырдаалдын негизинде окутулушу; интерактивдүү ык-жолдордун

колдонулушу; окутуучу менен студенттин ортосунда өз ара түшүнүү, өз ара сыйлашуу, бир максатты көздөп, кызыкчылыктардын дал келиши ж.б.

Студенттердин оозеки сүйлөөсүн өнүктүрүүгө өбөлгө болуучу окутуунун формасы катары **тегерек столду** сунуш кылабыз. Тегерек стол – белгилүү бир маселени, проблеманы чечүүнү же кандайдыр бир бирдиктүү чечимге коллективдүү түрдө талкуулоо аркылуу келүүнүн формасы. Тегерек столго катышуучулардын бардыгынын укуктары бирдей жана ар биринин пикири маанилүү. Бул - тегерек столдун артыкчылыктары жагы. Ошондуктан биз тегерек столду оозеки сүйлөөнүн калыптандырып, өнүктүрүүнүн формасы катары карайбыз.

Диссертацияда сабак менен тегерек столду өткөрүүнүн жалпылыктары менен өзгөчөлүктөрү жана жүргүзүүнүн жол-жоболору, максат, натыйжалары тууралуу берилди. Бул боюнча өз тажрыйбабыздан мисал келтирели. Студенттерге: “Шаарда жашаган жакшыбы же айылда жашаган жакшыбы?”–деген суроо жана ага карата эки түрдүү жооптун чакан тексти таратылып берилди.

1-жооп. Шаарда жашаган жакшы. Анткени шаарда бардык ыңгайлуу шарттар түзүлгөн. Ысык, муздак суу бар. Ашканалардан каалаган тамагыңды алып, жей аласың. Кинотеатр, филармония, музей, концерттик залдар бар. Каалаган буюмуңду, кийим-кеченди сатып ала аласың. Жөө жүрбөйсүң ж.б.

2-жооп. Айылда жашаганга жетпейт. Абасы таза, суусу тунук. Тамак-аш, жер-жемиштер бар. Адамдар бирин-бири тааныйт. Бирин-бири сыйлашат. Ден соолукка пайдалуу болгон кара жумуш кыласың. Кааласаң жөө бас, кааласаң ат минип, бастыр. Өзүңдү сергек, айыл элинин бир мүчөсү катары сезесиң. Шаарда адам өтө көп, бирин-бири тааныбайт, бири-бири менен иши да жок.

Тегерек стол өткөрүүдөн мурда студенттер менен биргеликте кандай иштөөнүн тартибин ык-жолун аныктап алуу керек. Эгерде студенттер ар ким өзүнүн оюн жекече билдирип, өз алдынча коргоону кааласа, анда ар ким өзүнчө катышат. Эгерде студенттер шаарды каалагандар өзүнчө, айылды жактыргандар өзүнчө топ (команда) болуп иштөө чечимине келсе, анда эки команда иштейт.

Ийгиликтери: ар бир студенттин өз оюн айтууга мүмкүнчүлүк түзүлдү; өз оюн билдирүү менен аны далилдөөгө аракеттер болду; кыргыз тилинен үйрөнүлгөн сөздөрдү кепте колдонууга көнүгүштү; студенттер арасында кыргызча сүйлөшүү көндүмдөрүнүн калыптана башташына өбөлгө түзүлдү ж.б.

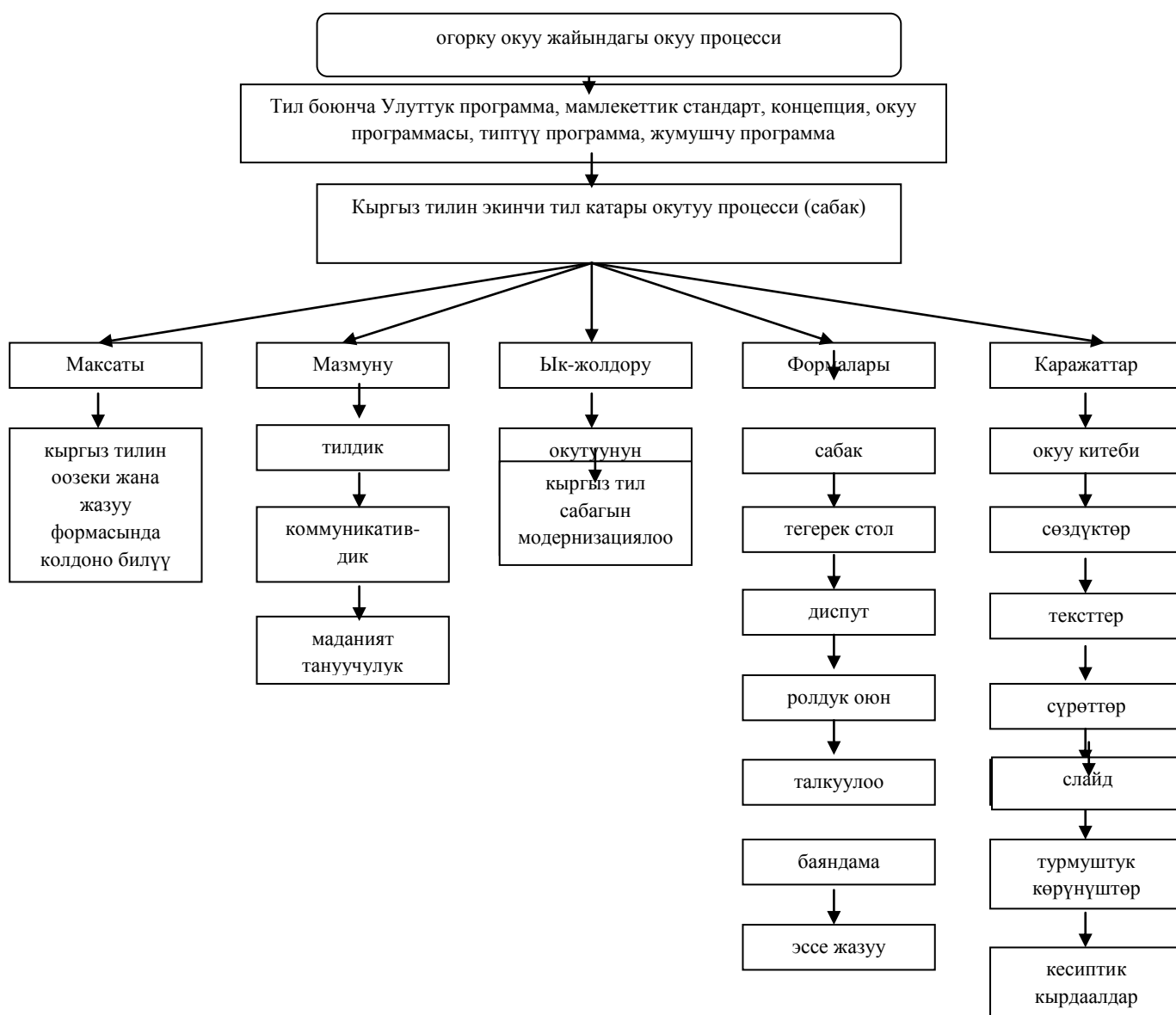
Студенттердин кыргызча оозеки сүйлөөсүн калыптандыруунун бир формасы катары **диспутту колдонууну** натыйжалуу деп эсептейбиз. “Диспут” термини латын тилинен кирип, “ой жүгүртүү”, “ой калчоо” деген түшүнүктү билдирет. Педагогикада диспут - ишмердүүлүктү уюштуруунун формасы катары каралат. Кыргыз тили сабагынын окутуучусу диспут өткөрүүдөн мурда анын дидактикалык максатын, жүрүү тартибин, күтүлгөн натыйжасын аныктап алуусу талап кылынат. Диспут - бул түрдүү көз караштардын, түрдүү позициялардын ачык айтылып, талкууланышы. Диспутка коюлуучу темада түрдүү пикирлерди, түрдүү көз караштарды пайда кылуучу мазмун болушу шарт. Диспутту алып баруучу жалпы сүйлөшүүнү жөнгө салып, суроолорду тактап, кошумча фактыларды келтирип, ойдун өнүгүшүнө жардам берип, маселени дагы курчутуп, жыйынтыктоочу сөз айтат. Бул роль кыргыз тили окутуучусуна берилет. Ошол эле учурда диспуттун соңунда ал боюнча корутунду жыйынтык чыгарбайт. Ал диспуттун ар бир катышуучусунун өз жыйынтыгы болот. Анткени диспут бүткөндөн кийин да студенттер өз алдыларынан талашып-тартышууларына өбөлгө түзүү да керек.

Диспуттун болжолдуу тема суроолору: азыркы жашоодогу диндин ролу, жогорку билим алуу зарылбы? Экинчи тилди окуп үйрөнүүнүн мааниси, Кыргызстандын келечеги кандай? Кыргыздарда бий болгонбу? ж.б.

Экинчи тилди окутууда дидактикалык оюндарды пайдалануунун теориялык жана практикалык маселелер боюнча С.Рысбаевдин, А.Исакованын, Т.Жороевдин ж.б., эмгектери жарык көргөн. Методикалык эмгектерде ролдук оюндарды сүйлөөнүн калыптандыруучу ишмердүүлүк деп белгиленет.

Окутуучу оюнга катышпайт бул студенттерге белгилүү деңгээлде эркин болууларына, сүйлөшүүлөрүнө өбөлгө болот; студент оюндагы ролуна толук кире алса сүйлөө мотиви түзүлөт; студент башка студенттер менен биргеликте аракеттенип (ойноп) жаткандыктан баарлашуу эркин болот; студенттин жекече эркин сүйлөөсүнүн калыптанышына көмөк көрсөтөт; ар бир студенттин өз сөзүнө өзүнүн баа берүүсүнө шарт түзүлөт; социалдык ролдорду өздөштүрүү, жекече мамиле түзүп, баарлашууга көнүгөт; өз алдынча суроо берүүгө, суроого жооп берүүгө көнүгөт.

Ишибизде кыргыз тилин окутуунун алгылыктуу жана натыйжалуу каражаты катары көркөм жана публицистикалык тексттерди алдык. Ч.Айтматовдун “Жамийла” повестинен жана башка булактардан алынган тексттерде студенттердин оозеки кебин өркүндөтүүгө колдонуунун жолдорун иштеп чыгып, сунуш кылдык. Студенттердин кыргызча оозеки кебин өркүндөтүүдө колдонууга сунуш кылган ык-жолдорду биз кыргыз тилин окутуунун системасынын алкагында карадык.

Сүрөт 2.5. Кыргыз тилин окутуунун системасы.

Диссертацияда оозеки сүйлөшүүгө үйрөтүүнү үч деңгээлге бөлүп көрсөтүлүп, ар бир деңгээлде аткарылуучу иш-аракеттер тууралуу маалыматтар берилди. Ошондой эле оозеки кепти өркүндөтүүгө өбөлгө болуучу интерактивдүү методдор менен иш алып баруунун жол-жоболору берилди.

Изилдөө иштин **төртүнчү милдети** - болуп, изилдөөдөн алынган теориялык жыйынтыктарды педагогикалык эксперименттен өткөрүү жана алардын натыйжаларына таянуу менен практикалык сунуштарды берүү.

Педагогикалык эксперименттик иш-аракеттерге Ж.Баласагын атындагы КУУнун, Х.Карасаев БГУнун, И.Арабаев атындагы КМУнун, С.Наматов атындагы НМУнун жана ОшМУнун окутуучулары менен студенттери тартылды. Иш-аракеттерге бардыгы болуп 57 окутуучу, гуманитардык-педагогикалык багыттардагы факультеттердин 470 студенти катышып 230 студент эксперименталдык топто, 240 студент байкоочу топто болду.

Бул максаттарды ишке ашыруу үчүн педагогикалык эксперименттик иштерде төмөнкү милдеттер коюлду:

- студенттердин кыргыз тилиндеги оозеки кебин өнүктүрүүнүн абалын аныктоо, илимий–педагогикалык божомолду иштеп чыгуу;
- кыргызча оозеки кепти үйрөтүүнү жакшыртуунун педагогикалык шарттарын аныктоо;
- оозеки кепти натыйжалуу окутуунун формаларын, каражаттарын жана ыкма - жолдорун ачыктоо.

Педагогикалык эксперименттин иш аракети бүгүнкү күндө практикада кеңири колдонулган үч этапка ылайык бөлүнүп жүргүзүлдү. Биринчи –констатациялоочу (аныктоочу), экинчи – изденүүчү жана үчүнчү – текшерүүчү. Ар бир этаптын мазмуну 3.5 сүрөттө көрсөтүлдү.

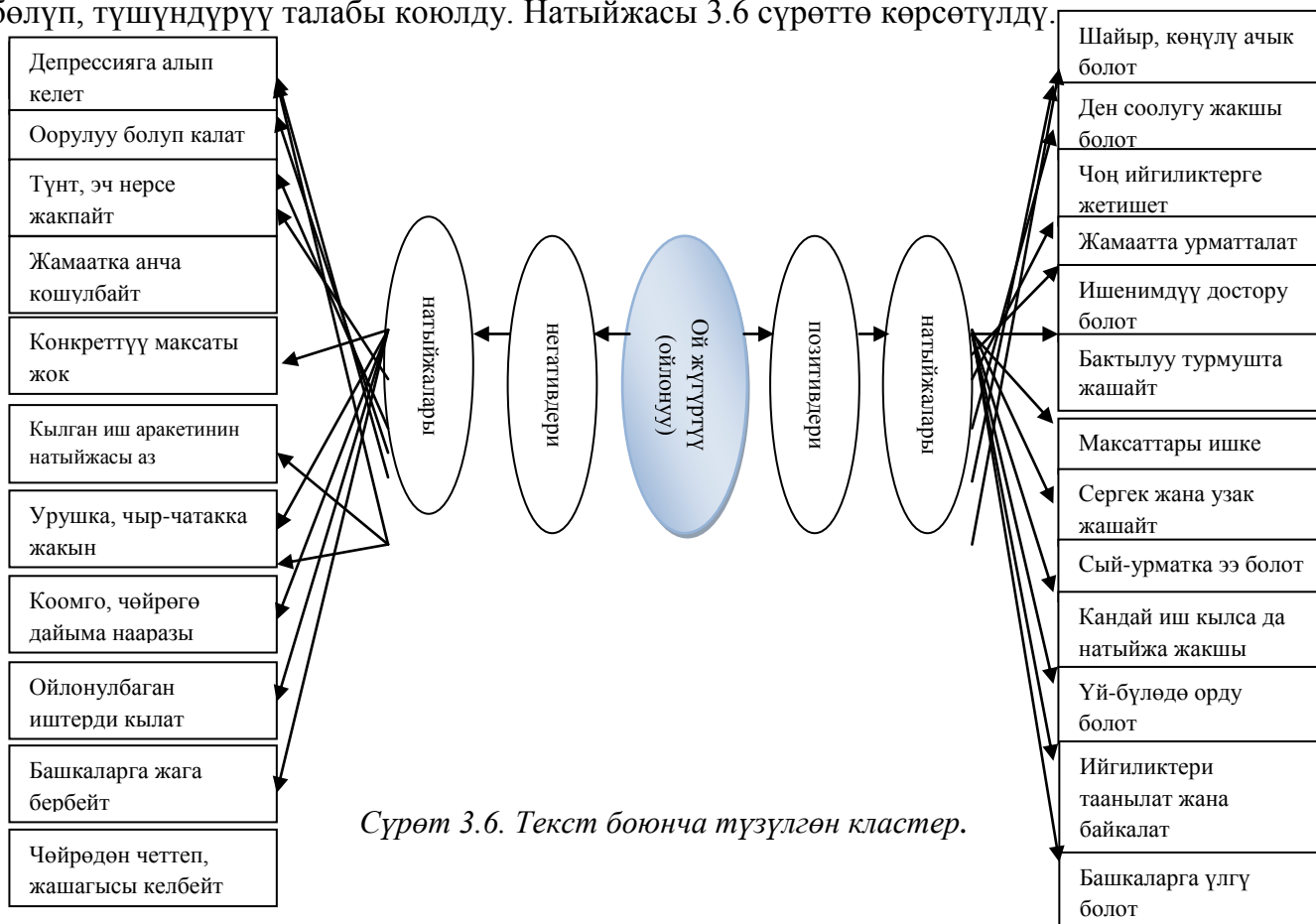
Аныктоочу этабы			
Максаты	Милдети	Ык - жолдору	Натыйжалар
Кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда студенттердин оозеки кебин өстүрүүнүн азыркы абалын, ийгиликтерин, кемчилигин ачыктоо; илимий божомолдуу түзүү	Оозеки кептин теориялык изилденишин үйрөнүү; практикадагы окутуу абалы менен таанышуу, эксперименттик иштердин кийинки милдеттерин аныктап белгилөө.	Илимий–теориялык илимий–методикалык эмгектер, нормативдик документтер, иш-тажрыйбалар менен таанышуу; байкоо жүргүзүү, сабакка катышуу, аңгемелешүү, сурамжылоо, сынак сабак өтүү, сабакты талдоо.	Студенттердин кыргызча оозеки сүйлөөлөрүнүн абалы аныкталды. Тажрыйбалар үйрөнүлдү. Окутуучулардын жана студенттердин пикирлери угулуп, жалпылаштырылды. Мындан аркы иш–аракеттер такталды.
Изденүүчү этабы			
Студенттердин кыргызча оозеки кебин өнүктүрүүнүн педагогикалык шарттарын аныктоо; окутуунун натыйжалуу формаларын каражаттарын жана ык-жолдорун аныктоо; илимий божомолго толуктоолорду киргизүү	Оозеки кепти окутуу боюнча окутуучулардын даярдык деңгээлин аныктоо; студенттердин оозеки кепти окуп үйрөнүүгө болгон суроо-талаптарын тактоо. Оозеки кепти үйрөтүүнүн алгылыктуу ык-жолдорун көрсөтүү.	Аңгемелешүү, үлгүлөр боюнча сабак өтүү, аны талдоо, анкета алуу; сурамжылоо, студенттердин оозеки кебине байкоо жүргүзүү, диалогдорду түздүрүп айттыруу	Окутуучулардын оозеки кепти окутуу боюнча теориялык билимдери менен практикалык көндүмдөрү такталды. Студенттердин муктаждыктары аныкталды. Оозеки кепти окутууну өркүндөтүүнүн бир катар педагогикалык шарттары анык болду
Текшерүү этабы			
Сунуш кылынган лингводидактикалык негиздердин алгылыктуулугун текшерүү, жыйынтыктоо. Тыянак чыгарып, практикага сунуш кылуу	Иштелип чыккан моделди, үлгүлөр, компетенцияларды колдонуп сабактарды өтүү, натыйжасын талдоо. Оозеки кепти өркүндөтүүнүн конкреттүү формалардын ык-жолдорун аныктоо	Окутуучулар, студенттер менен аңгемелешүү, тест алуу, сурамжылоо, берилген тема; сүрөт, кырдаал, текст жана башка боюнча студенттердин оозеки кептерин талдоо, жыйынтык чыгаруу ж.б.	Оозеки кепти окутуу боюнча окутуучуларга тиешелүү материалдар берилди. Оозеки кепти окутуунун алгылыктуу ык-жолдору формалары аныкталып практикага сунуш кылынды.

Сүрөт 3.5. Педагогикалык эксперименттин этаптарынын мазмуну

Эксперименттик иштердин алгачкы аныктоочу этабы боюнча жүргүзүлгөн иштерден төмөнкүдөй жыйынтыкка келдик:

- окутуучулар оозеки кептин лингвистикалык негиздерин толук билишпейт;
- көпчүлүк сабактар салттуу формада, салттуу методдорду колдонуу менен өтүлөт;
- студенттердин оозеки кепин өстүрүүгө өбөлгө болуучу активдүү ык-жолдору жетишсиз колдонулат;
- оозеки кепти өстүрүүнүн каражаттары болгон кырдаалдарды, ролдук оюндарды, көркөм тексттерди ж.б. азыркы технологияларга ылайык колдонууга анча маани берилбейт;
- кыргыз тили компетенттүүлүктөргө, айрыкча коммуникативдик компетенцияга негиздеп окутуу солгун;
- кыргыз тили сабагы али да грамматиканы окутуу алкагынан толук чыга элек ;
- сабакта студенттердин эркин жана эмоционалдуу сүйлөөлөрүн камсыз кылууга көңүл бурулбайт;
- студенттердин оозеки сүйлөөлөрүнө шарт түзгөн окутуунун тегерек стол, диспут, ролдук оюндар, текст талдоо сыяктуу активдүү формалары аз колдонулат;
- кыргыз тили боюнча өтүлгөн сабактардын көпчүлүгү реалдуу турмуш, студенттин эртеңки адистиги, жеке кызыгуулары менен түздөн-түз байланышпайт ж.б.

Эксперименттик иштердин экинчи изденүүчү этабында студенттердин оозеки кепин өстүрүүдө текст менен иштөөчү бир нече интерактивдүү методдору колдонулган практикалык сабактар өтүлдү. Сабактарда Нуриза Батырбекова аттуу автордун “Жакшы ойлор-жакшы иштерге өбөлгө” деген текстти баскычтар боюнча окутулуп, жыйынтыгында кластер түзүү тапшырмасы берилди. Кластерде ойду позитивдүү жана негативдүү деп бөлүп, түшүндүрүү талабы коюлду. Натыйжасы 3.6 сүрөттө көрсөтүлдү.

Сүрөт 3.6. Текст боюнча түзүлгөн кластер.

Текшерүүчү эксперименттик иш чараларда эксперименттик жана байкоочу топтордун студенттерине бирдей болгон беш тапшырма берилди. Алардын төртөө оозеки жооп берүүгө, бирөө жазуу формасында текст түзүүгө арналган. Алынган жыйынтыктар салыштырылып, жыйынтыктары чыгарылды. Ал жыйынтыктар 3.1. диаграммада берилди.

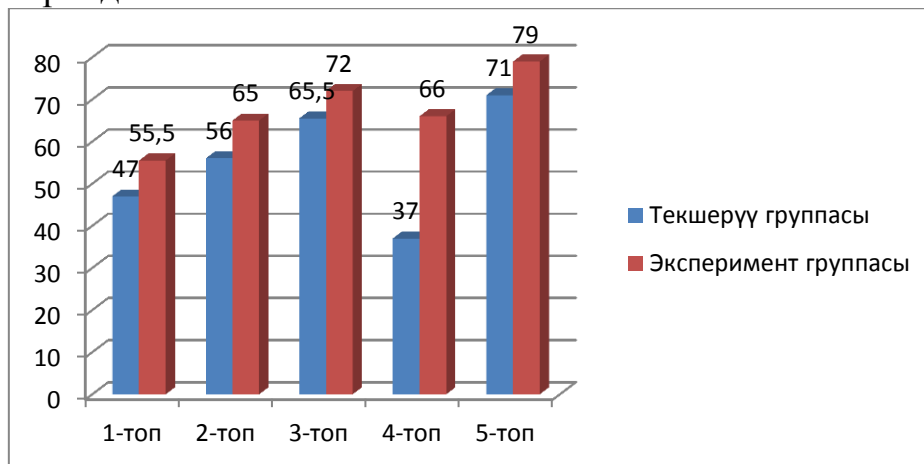

Диаграмма 3.1. Натыйжалардын салыштырмалуу көрсөткүчтөрү.

ЖАЛПЫ КОРУТУНДУ

Кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда студенттердин оозеки кепин өнүктүрүүдө оозеки кептин башка түрлөрүнөн болгон негизги жана мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн окутуучу мыкты билип тилди үйрөтүүдө аларга көңүл буруу зарыл. Оозеки кептин лингвистикалык негиздери, аны окутуунун методикасы боюнча ондогон илимий методикалык эмгектер жарык көргөн. Оозеки кептин лингводидактикалык негиздерин аныктоо ал тилдин улуттук маданий өзгөчөлүгүнө, үрп-адат, каада-салтына, кеп маданияты менен кеп этикетине, жалпы эле экстралингвистикалык факторлорго таянуу жана окутуу-үйрөтүү иштеринде аларга өзгөчө көңүл буруу талапка ылайык. Оозеки кепти үйрөтүү кандайдыр бир эрежеге негизделбестен, оозеки кептин өзүнө, кеп процессине, кептеги кырдаалдарга жараша жүргүзүлүшү шарт.

Оозеки кепти окутуу-үйрөтүүнүн педагогикалык алгылыктуу шарттары болуп төмөнкүлөр эсептелет:

-окутуучу менен студент кыргыз тилин окуп үйрөнүүнүн максаты менен маанисин, ишмердүүлүктүн түрлөрүндө аткарган кызматын, өлкөдөгү тил саясатынын талаптарын толук таанып-билүүлөрү;

-билим берүү процессинде окутуучу менен студенттин өз ара сыйлашкан, бир максатты көздөгөн, жагымдуу кызматташтыктын түзүлүшү;

-окутуучунун кыргыз тилинде сүйлөгөн сөзү так, уккулуктуу, жеткиликтүү, элестүү жана кызыктуу болушу менен студенттердин оозеки сүйлөөлөрүнүн эркин, максаттуу, активдүү болушунун айкалыша келиши;

-сабакта интерактивдүү ык-жолдордун, ийкемдүү жана таасирдүү каражаттардын колдонулушу, көрсөтмөлүүлүктүн болушу, оозеки сүйлөөгө артыкчылыктуу орун берилиши ж.б.

Оозеки кепти өркүндөтүүгө өбөлгө түзгөн текстти талдоо боюнча кластер түздүрүү, дидактикалык оюндар коммуникативдик методдорду колдонуу, сөздүктөр, сүрөттөр менен иштөө. Кырдаалдык шарт-жагдайлар тууралуу оозеки айтып берүү,

эне тилинин өзгөчөлүктөрү менен салыштыруу сыяктуу ык жолдорду колдонууну алгылыктуу жана натыйжалуу деп эсептейбиз.

Кадимки сабак формасынан сырткары оозеки кепти өркүндөтүүнүн формалары катары тегерек столду, диспутту, ролдук оюндарды сунуш кылдык. Алардын сабак менен болгон жалпылыктары, өзгөчөлүктөрү ачылып берилип, ар бирин жүргүзүүнүн мазмуну, жол - жоболору, каражаттары жана ык жолдору тууралуу маалыматтар берилди.

Студенттердин оозеки кебин калыптандырып, өркүндөтүүгө карата биз сунуш кылган педагогикалык шарттар, окутуунун формалары менен каражаттары, иштелип чыккан сабактын технологиялары, текст менен иштөөнүн методикасы ж.б сабактын натыйжалуулугун арттырып, оозеки кепти жакшыртууга өбөлгө боло ала тургандыгы эксперименттик иш чаралар жана алардын жыйынтыктары тастыктады.

Практикалык сунуштар

1. Студенттердин кыргыз тилиндеги оозеки кебин өнүктүрүүгө багытталган бардык иш-аракеттерде оозеки кеп улуттук маданий өзгөчөлүктөргө, каада-салтка, кеп маданияты менен кеп этикетине байланыштуу боло тургандыгын эске алуу аркылуу маданият таануучулук, өлкө таануучулук жана эл таануучулук компетенцияларды калыптандырууга багыттап окутууну натыйжалуу деп эсептейбиз.

2. Кыргызча оозеки кепти окутууда белгиленген натыйжага жетүү үчүн сабакта интерактивдүү методдорду колдонууну, билим берүүнүн тегерек стол, диспут, талкуу, дидактикалык оюндар сыяктуу активдүү формаларын колдонууну сунуш кылыбыз.

3. Оозеки кепти өркүндөтүүнүн мыкты каражаты катары студенттердин келечек кесибине, кызыгууларына, суроо талаптарына ылайык атайын тандалып алынган, адаптацияланган тексттерди алууну сунуш кылабыз.

Изилдөөнүн негизги жыйынтыктары төмөнкү эмгектерде чагылдырылды:

1. Кулбачаев Д.К. Кыргыз тилин окутуунун дидактикалык, методологиялык негиздери. [Текст] / Д.К.Кулбачаев // И.Арабаев атындагы КМУнун жарчысы. - 2011. - № 1. - 263-266-бб.

2. Кулбачаев Д.К. Балдарга этнопедагогикалык тарбия берүүдө Б.Алымовдун “Шакиртиме кат” чыгармасынын материалдарын пайдалануу.[Текст] / Д.К.Кулбачаев // Ж.Баласагын атындагы КУУнун жарчысы. - 2012. Атайын чыгарылыш. - 43-45-бб.

3. Кулбачаев Д.К. Кыргыз тил илиминде оозеки кептин изилдениши.[Текст] / Д.К.Кулбачаев // Ж.Баласагын атындагы КУУнун жарчысы. - 2015. Атайын чыгарылыш. - 259-262-бб.

4. Кулбачаев Д.К. Оозеки кептин кеп этикети менен карым – катышы.[Текст] / Д.К.Кулбачаев // Ж.Баласагын атындагы КУУнун жарчысы. -2015. Атайын чыгарылыш. - 177-180-бб.

5. Кулбачаев Д.К. Кыргыз тилинде оозеки кептин улуттук өзгөчөлүктөрүндөгү айрым сөз каражаттары.[Текст] / Д.К.Кулбачаев // Ж.Баласагын атындагы КУУнун жарчысы. - 2015. Атайын чыгарылыш. – 172 -175 -бб.

6. Кулбачаев Д.К. Оозеки сүйлөшүү кебинин изилдениши.[Текст] / Д.К. Кулбачаев // Эл агартуу. - 2015. - № 5-6. - 2-6-бб.
7. Кулбачаев Д.К. Оозеки кептин өзгөчөлүктөрү.[Текст] / Д.К. Кулбачаев // Эл агартуу. - 2015. - № 5-6. - 6-9-бб.
8. Кулбачаев Д.К. Оозеки кепти үйрөтүүнүн лингвистикалык негиздери.[Текст] / Д.К. Кулбачаев // Эл агартуу. - 2015. - № 11-12. - 7-14-бб.
9. Кулбачаев Д.К. Оозеки кепти үйрөтүүнүн формалары. [Текст] / Д.К.Кулбачаев // “Юнусалиев окуулары - 2015” Эл аралык илимий– практикалык конференциянын материалдары 24-25-декабрь, - Бишкек: Кыргызстан. - 448-456-бб.
10. Кулбачаев Д.К.Некоторые средства обучения устной речи.[Текст] / Д.К.Кулбачаев // Международный научный журнал “Путь науки”. -2016. -№ 5(27) – Волгоград, 2016. - С.20-21.
11. Кулбачаев Д.К. Кыргыз тилиндеги оозеки кептин улуттук өзгөчөлүктөрү. [Текст] / Д.К.Кулбачаев // Ж.Баласагын атындагы КУУнун жарчысы. - 2016. - № 2(86). -129-134-бб.
12. Кулбачаев Д.К.Приемы развития устной речи студентов через текст. [Текст] / Д.К.Кулбачаев // Сибак. Сборник статей по материалам LXV международной научно – практической конференции. Личность, семья и общество: вопросы педагогики и психологии. - 2016. № 6(63). – Новосибирск 2016. - С. 23-29.
13. Кулбачаев Д.К. Оозеки кепти экинчи тил катары өркүндөтүүнүн ык-жолдору. [Текст] / Д.К. Кулбачаев // Ж.Баласагын атындагы КУУнун жарчысы. - 2017. - № 1(89). - 70-75-бб.
14. Кулбачаев Д.К. Студенттердин оозеки формада баарлашуусунда тил каражаттарын максаттуу пайдалануу. [Текст] / Д.К. Кулбачаев // Кыргызстан эл - аралык университетинин жарчысы. - 2017. - № 2(32). - 43-48-бб.

Кулбачаев Данияр Кожоналиевичтин 13.00.02. - окутуунун жана тарбиялоонун теорисы менен методикасы (кыргыз тили) адистиги боюнча **“Кыргыз тилин жогорку окуу жайларында экинчи тил катары окутууда студенттердин оозеки кебин өнүктүрүүнүн лингвистикалык негиздери”** аттуу диссертациялык ишинин

РЕЗЮМЕСИ

Түйүндүү сөздөр: кыргыз тили, оозеки кеп, кеп этикети, маалымат алмашуу, интерактивдүү методдор, компетенттүүлүктөр, коммуникативдүүлүк, дидактика, этномаданият, кептик материалдар, пикир алышуу, лингвистикалык негиздер, оозеки кебин өркүндөтүү.

Изилдөөнүн объектиси: жогорку окуу жайларында кыргыз тилин экинчи тил катары окутуу процесси.

Изилдөөнүн предмети: кыргыз тилин жогорку окуу жайларында экинчи тил катары окутууда студенттердин оозеки кебин өнүктүрүүнүн лингвистикалык негиздери.

Изилдөөнүн максаты: кыргыз тилин жогорку окуу жайларында экинчи тил катары окутууда студенттердин оозеки кебин өнүктүрүүнүн лингвистикалык жана дидактикалык негиздерин иштеп чыгуу, эксперименттик текшерүүдөн өткөрүү жана колдонууга сунуш кылуу.

Изилдөөнүн методдору: илимий изилдөөлөрдү теориялык- методологиялык талдоо; нормативдик документтерди окуп үйрөнүү; байкоо, анкета, тестирлөө, аңгемелешүү, алдыңкы тажрыйбаларды үйрөнүү, анализ, синтез, моделдөө, педагогикалык эксперимент.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы: оозеки кептин лингвистикада изилдениши терең талданып, жалпылаштырылгандыгы, алардын окутуу-үйрөтүүгө керектүүлөрү иргелип алынгандыгы, кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда студенттердин оозеки сүйлөөсүн өркүндөтүүнүн лингводидактикалык негиздеринин иштелип чыккандыгы, экинчи тилди окутууга коюлуп жаткан азыркы талаптарын ишке ашыруунун педагогикалык шарттарынын иштелип чыгышы менен түшүндүрүлөт.

Изилдөөнүн практикалык мааниси: изилдөөдөн алынган жыйынтыктар, конкреттүү сунуштар кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун жаңы концепциясын иштеп чыгууга, окуу программалары менен окуу китептеринин жаңы муунун түзүүгө, кыргыз тили сабагын инсанга жана коммуникацияга багыттап окутууга карата конкреттүү материалдарды, практикалык сунуштарды бере алгандыгы менен аныкталат.

РЕЗЮМЕ

диссертационной работы Кулбачаева Данияра Кожанолиевича на тему: **«Лингвистические основы развития устной речи студентов при обучении кыргызскому языку как второму языку в вузах»** по специальности 13.00.02 – теория и методика обучения и воспитания (кыргызский язык)

Ключевые слова: кыргызский язык, устная речь, речевой этикет, обмен информацией, интерактивные методы, компетентности, коммуникативность, дидактика, этнокультура, речевые материалы, обмен мнениями, лингвистические основы, развитие устной речи.

Объект исследования: процесс обучения в высших учебных заведениях кыргызского языка как второго языка.

Предмет исследования: лингвистические основы развития устной речи студентов при обучении кыргызскому языку как второму языку в вузах.

Цель исследования: разработка лингвистических основ развития устной речи студентов в преподавании кыргызского языка как второго в высших учебных заведениях, экспериментальная проверка и рекомендации к применению.

Методы исследования: теоретико– методологический анализ научных исследований; изучение нормативных документов; наблюдение, анкетирование, тестирование, собеседование, изучение передового опыта; анализ, синтез, моделирования, педагогический эксперимент.

Научная новизна исследования: объясняется глубоким анализом и обобщением исследованности устной речи в лингвистике, проведением отбора необходимого материала для обучения, разработкой лингво-дидактических основ развития устного разговора студентов при обучении кыргызского языка как второго языка.

Практическое значение исследования: определяется результатами, полученными в исследовании, конкретными рекомендациями для разработки новой концепции обучения, созданием конкретных материалов, практических рекомендаций для составления нового поколения учебных программ и учебников, а также лично-ориентированного и коммуникативно-направленного обучения.

Resume

The dissertation work of Kulbachaev Daniar Kozhonalievich on theme: "Linguistic bases of development of oral speech of students in the Kyrgyz language as a second language at the Institute of Higher Education" on specialty 13.00.02 - theory and methods of teaching and bringing up (the Kyrgyz language)

Key words: Kyrgyz language, oral speech, speech etiquette, exchange of information, interactive methods, competences, communicative, didactic, etnoculture, speech materials, exchange of opinions, linguistic basis, development of oral speech.

The research object: the process of teaching of Kyrgyz language as a second language at the Institute of Higher Educational.

The research subject: "Linguistic basis and development of oral speech of students in teaching Kyrgyz language as a second language at the Institute of Higher Education".

The aim of thesis: work out of linguistic bases for the development of oral speech of students on teaching Kyrgyz language as a second language at the Institute of Higher Education, experimental checking and recommendation to employment.

The methods of research: theory-methodological analyze of scientific research; learning standard documents; observation, application, doing test, conversation, learning experience, analyze, synthesis, model, pedagogical experiment.

The scientific novelty of the research: encloses thorough analyze and conclusion of research oral speech in linguistics, forming selection of necessary materials for teaching, working out lingual-didactic bases of development oral conversation of students on teaching Kyrgyz language as a second language.

The practical value of the research: is that the results of researching concrete recommendation for working out a new conception of teaching and creation concrete materials, practical recommendation for forming a new generation of curriculum and textbooks, also personal-oriented and communicative directed learning.